

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 14 январдаги “Шахматни янада ривожлантириш ва оммавийлаштириш ҳамда шахматчиларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари” тўғрисида ПҚ-4954-сон Қарори.

3. Мухиддинов М. Катакларда яширинган олам. -Т.: “Ўзбекистон”, 1976.

4. Вершинин М.А. Теория проектирования системы формирования логического мышления шахматистов. Дис. ... доктора педагогических наук, Волгогр. гос. акад. физ. культуры. -Волгоград: 2005. -С. 506.

5. Махмудов А.Х., Джураев Р.Х., Ахунжанов А.Т. Дидактический потенциал шахматной игры. -М.: Наука и образование сегодня, № 6 (53), 2020. -Часть 2. -С. 70-71.

6. Тарасова О.В. Педагогические условия формирования логической культуры младших школьников средствами шахматной деятельности. Дис. ... канд. пед. наук. -Казань: 2005. -С. 209.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада умумтаълим мактабларида айни пайтдаги шахмат тўғрақларининг ҳолати ва уларни тизимли ташкил этиш жараёни тадқиқ этилган. Мактабларда шахмат тўғрақларининг тизимли ташкил этилиши таҳлил қилиниб, шунга оид керакли таклиф ва тавсиялар билдирилган. Таклиф этилаётган тизим орқали кўпроқ ўқувчилар доираси қамраб олиниши илмий асосланган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается состояние шахматных кружков в общеобразовательных школах одновременно и процесс их систематической организации. Проанализирована систематическая организация шахматных клубов в школах и предлагаются соответствующие рекомендации. Охват сферы большим количеством студентов с помощью предлагаемой системы является научно обоснованным.

SUMMARY

This article examines the state of chess clubs in general education schools at the same time and the process of their systematic organization. The systematic organization of chess clubs is analyzed in schools and appropriate recommendations are given. Reaching out to more students with the proposed system is scientifically proved.

КИШИ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАҰЫН РАҰАЖЛАНДЫРЫҰДА ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ АҰЫЗЕКИ ДӨРЕТПЕЛЕРИНИҢ ТУТҚАН ОРНЫ

Л.А.Ибрагимова – еркин излениўши

Эжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: мактабгача тарбия ёшидаги болалар, болалар психологияси, психологизм, мантикий ўргатиш, бадий психологизм, нафосат таъсири, болалар фольклори, нафосат тарбияси психологик ривожланиш воситаси, болалар фольклори ва тарбия.

Ключевые слова: дети дошкольного возраста, детская психология, психологизм, логическое учение, художественный психологизм, эстетическое влияние, детский фольклор, эстетическое воспитание, средства психологического развития, детский фольклор и воспитание.

Key words: children of preschool age, children's psychology, psychology area, teaching logically, area of fine psychologism, aesthetic influence, children's folklore, aesthetic education, the means of psychological development, children's folklore and education.

Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелерининг тәлим-тәрбия жөнелисинде тутқан орны ҳаққында педагогика теориясы ҳам педагогика тарийхы аспектиде бир қатар арнаўлы изертлеўлерде [1,4,5,6] жүдә кызыклы пикирлер билдирилген. Ҳақыйқатында да, халық аўызеки дөретпелери күтә ерте дәўирлерден баслап қәлиплесип, бизиң бүгинги күнимизге шекем өзиниң раўажланыў жолын даўам еттирип киятырған бай мәдений-әдебий ғәзийнемиз саналады. Бул дөретпелердин киши жанрларынан баслап, үлкен көлемдеги дәстанларға шекем халқымыздың мәдений турмысында өзиниң әҳмийетли орнына ийе. Әсиресе, бизиң келешегимиз болған жас әўладты тәрбиялаўда, олардың сана-сезимин, ой-өрисин раўажландырыўда аўызеки әдебий шығармалардың үлкен орын тутатуғынлығы бәршемизге мәлим.

Фольклорлық шығармалар пайда болыў дәўирлеринен баслап балалар психологиясына терең тәсир етип, олардың кәмил инсан дәрежесинде өсип жетилисиўинде әҳмийетли функцияны атқарып келген. Мәселен, бесик жыры, балалар қосықлары, салт-дәстүр қосықлары, нақыл-мақаллар, жаңылтпаш ҳам жумбақлар балаларды киши жасынан баслап тәрбиялаўда белгили дәрежеде хызмет атқарған. Ал, ертеклер ҳам дәстанлар тәрбия қуралы сыпатында үлкен жастағы балалар ушын көплек дөретилген. Бул шығармаларды дөретіўшилер үлкен жастағылар менен бир қатарда балалардың да психологиялық талғамын қабыл етиў, түсиниў ҳам сезим мүмкиншиликлерин есапқа алған ҳалда жаратқан ҳам халық арасында аўыздан-аўызға өтип тарқалған.

Бүгинги биз жасап турған дәўир информация тармақларының раўажланған, балалар санасын ҳәр тәрплеме раўажландырыўда кең мүмкиншиликлер жаратылған дәўир болса да, ата-бабаларымыздан мийрас болып киятырған аўызеки дөретпелер де еле өз қәдирин жойтқан жоқ. Олар мектепке шекемги жастағы балалардың психологиясын раўажландырыў қуралы сыпатында пайдаланылып киятыр. Бул бағдарда көркем шығармалардағы қахарман психологиясының, яғный

айтқанда, психологизмлердин тутқан орны айрықша. Себеби, психологизм - көркем шығармаларда қахарманлардың ишки руўхый дүньясын, олардың әдеп-икрамлық белгилерин ашып бериўши көркем сүўретлеў қуралы болып табылады [2:170].

Демек, ҳәр қандай көркем шығармада қатнасыўшы қахарманлардың әдеп-икрамлық нормаларының жүзеге шығыўы оқыўшыда да белгили бир психологиялық тәсир етиў күшине ийе болады.

Қарақалпақ халқының өткен әсир даўамында дөреткен аўызеки әдебиятының барлық жанрларында халық турмысы өз сәўлелениўин тапқан. Оларда халықтың түпкиликли арзыў-әрманлары көрсетилип ғана қоймастан, бул әрманларға жеткергендей сезимталлы лирика менен ҳәр бир уғымды балаларға қонымлы етип, шебер жеткере билиў ата-ананың балаларға берген ўәсиятнамасы ретинде көринеди.

Балалар фольклоры «Бесик жыры»нан басланады. Оларды аналар атқарған менен негизги тәсир күши балалардың санасына бағдарланған. «Бесик жырын»дай нәзик сезимлерге толы қосықларды таңлап ата-анасына, елине деген сүйиспеншилик, меҳрибанлық сезимлери менен өседі. Демек, баланың психологиясын раўажландырыў оның нәрестелик пайытынан басланады.

Киши жастағы балалар ушын арналған «Балалар қосықлары» болса олардың психологиясына унамлы тәсир етиўши хызмет атқарады. «Түлқишек», «Хәкке қайда», «Әўелемен дүўелемен» ҳам т.б. сыяқлы ойын түриндеги балалар қосықлары тек ғана балалардың ўақытын мазмунлы өткеріўде ғана емес, олардың сана-сезимин, көркем сөзге қуштарлығын, шаққанлығын ҳам өмирге талпыныўшылық қәсийетлерин атқарыўда да күтә әҳмийетли.

Бул қосықларды бүгинги күндеги бала тәрбиясы ислеринде өнимли қолланыў мақсетке муўапық болады. Себеби, балалардың психологиясында милей мақтаныш сезимлерин қәлиплестириўде, өтмиш әўладларымызды, бай тарийхымызды, мәдениятымызды үйренип өткен

жас әулад келешекте де өз Ұтанын қәстерлеп, ардақлайтуғын кәміл инсан болып жетилисиуи гүмансыз.

Сондай-ақ, балалар қосықтарының және бир нәтижелі тәрәпи сонда, бул қосықлардың көпшилиги айтыс формасында, диалогларға қурылған болып, балалардан хәрәкетшендикти де талап етеди. Сол ушын да, балалар фольклоры жасларды мийнет сүйгишликке, ядлау қәбилетинин рауажланыуында да әхмийетли орны бар. Усыларды есапка алып мекетепке шекемги тәрбия орынларында, баслауыш класс оқыушылары сабақларына балалар қосықтарын енгизиуде әмелге асыруы лазым деп ойлаймыз. Бул нәрсе өз нәубетинде тез арада өзинин унамлы нәтижесин бериуи сөзсиз.

Ауызеки әдебиятымыздың киши жанрларынан саналған нақыл-мақаллар, жаңылтпашлар және жумбақлардың да балалар турмысында күтә салмақлы орны бар. Себеби, буларда халқымыздың аса даналық пикирлери, сөз хәм ой тапқырлығы, терен мазмунға ийе философиялық пикирлери жәмленген.

Нақыл-мақаллар-аз сөз бенен үлкен мәнини аңлатуғын, тужырымлы даналық пикирлерге ийе жанр. Нақылларды айтқанда балаларда жақсыны-жаманнан, өтирикти-хақыйқатлықтан, досты-душпаннан айыра алыу қәбилетин асырады. Сол арқалы олардың психологиясы да белгили бир бағдарда тәрбияланады. Нақыл-мақалларды балалар тәрбиясында пайдаланыу ушын олардың жас өзгешелиги әхмийетли емес, олардың хәр бирине, қалеген пайытта белгили бир халатқа байланыслы қоллана бериу мүмкин.

Бул жағынан нақыл-мақаллар жүдә өнимли қолланылатуғын да көркем сөз саналады. Және де олар хәр қандай дәуир ушын да ортақ дәрәтпе болып, әйемги дәуірлерде де, биз жасап турған заманда да сол түринде түсиник алыу мүмкин. Буннан көринип турғанындай ауыз еки әдебиятының бул әжайып үлгиси хәзирги күнде де балалардың эстетикалық талғамын, рухый ойөрисин, дүнья танымын рауажландырыуда бийбаха мийрас болып табылады.

Жумбақлар да ертеден қиятырған фольклорлық дәрәтпелер қатарына киреди. «Ол хәр қыйлы дәуірлердеги ата-аналардың бала уақтындағы айтқан хәм сол жумбақ айтыу арқалы хәр түрли қубылыстарға дыққат бөлген. Сырлы уғымлар арқалы балалар турмыс әмелдерин оялап, пикир жүрите билиуге үйренген» [4:41]. Мәселен тәбиятқа байланыслы жумбақлар пикирлеуди рауажландырыуда жийи қолланылады:

Ақ сандығым ашылды,

Ишинен гүмис шашылды. (Куяш)

Жабықта жарты нан (Ай) [3:18]

Ертеклер-дүнья жүзи халықлары арасында көп әсирлерден берли пайда болып қиятырған көркем шығарма. Қарақалпақ халық ауызеки дәрәтпелери арасында ертеклер де өзинин қызықлы сюжети, образлығы менен ажыралып туратуғын өзегеше бир жанр. Ертеклерде халықтың әрман еткен қыялый арзыу-үмитлери тийкарға мазмунды қурайды. Оларда халық өзлеринин сүйикли қахарманларын дәрәткен. Бул қахарманлар халық тилегин әмелге асырыуда хеш нәрседен қайтпайтуғын мәрт, ер жүрекли батырлар сыпатында сәулененген. Ертеклер шығысы хәм мазмуны жағынан қыялый хәдийселер хақында ертек, турмыслық ертеклер хәм хайуанатлар хақында ертеклер болып бөлинеди.

Әжайып (қыялый) хәдийселер хақында ертеклерде ақылға уғрас келмейтуғын элементлер, образлар жүдә жийи қолланылады. Мәселен, ушар гилемлер, дәрилик қәсийетке ийе алмалар, жети қабат жер астындағы жоллар, дүньяның қалеген жерин көрип отыратуғын шарайналар. Булардың бәри бир тәрәптен қыялый нәрселер болса, екінши тәрәптен халық әрман еткен бул предметлердин хәзирги күнде самолёт, дәрилер, метро хәм телевизор түринде иске асқанлығын көремиз.

Ертеклердеги бул қәсийетлер балалар психологиясында келешекке үмит пенен қарау, жақсы идеяларды ойлап табыу хәм оларды әмелге асыруы сыяқлы унамлы характердеги қәсийетлерди оятады. «Абай батыр», «Егиз бала», «Қәпестеги қусты тапқан бала» сыяқлы ертеклерде болса балаларда дослық, меҳир-мириүбет сыяқлы сезимлерди оятады.

Турмыс ертеклериндеги қахарманлардың тапқырлығы, сөзге шешенлиги, хәр қандай ауыр жағдайлардан шеберлик пенен жол таба билиуге де балаларда усы қәсийетлердин рауажланыуына түртки жасайды. Олардың келешек жолын бағдарлай алыуына да себепши болады. Мәселен, «Шешен бала» ертегиндеги Жалғызбай, «Еки дос»тағы Есжан менен Досжан образларында, мине, усы қәсийетлерди ушыратуы мүмкин.

Хайуанатлар хақында ертеклерди ертеклердин ең қызықлы түри екенлигин көпшилик илимпазлар мақулайды. Бунда, әсиресе, хайуанатлар хақындағы ертеклердин балалар психологиясына тез тәсир ете алыушылық қәсийети нәзерде тutyлады. Себеби, хәр қандай жастағы балаларда хайуанатлар хәм қуслар әлемине қызығушылық қәсийетлери тән. Сол ушын да ертеклерде хайуанат хәм қуслардың адамлар тақылетинде сөйлеуи, хәрәкет етиуи балалардың дыққатын өзине тартады. Тәбияттың усындай тиришилик ағзалары қатнасында балалардың дүнья қубылыстарын үйрениу, олардың сырлы тәрәплерин аша билиу қәбилетин рауажландырады. Және де бул ертеклер арқалы балалар психологиясында тәбиятты сүйиу, қоршаған орталықтың бир пүтинлигин сақлау, ондағы тири организмдерди қорғау сыяқлы инсаныи туйғылар пайда болады. Қарақалпақ халық ертеклери арасында «Аш қасқыр», «Арыслан хәм қоян», «Мақтаншақ тышқан», «Түлки, тасбақа хәм таскене» хәм т.б. ертеклердин сюжети хәм мазмуны балаларда жоқарыдағыдай унамлы тәсирлерди оятады.

Ертеклер сыяқлы халық ауызеки дәрәтпелеринен саналған аңызлар, тымсал әңгимелер хәм күлдирги әңгимелердин де (анекдотлардың да) балалар психологиясын рауажландырыуда айрықша әхмийети бар. Оларда да халық турмысының жанлы көринислери өз сәуленениуин тапқан. Халқымыздың аты белгили уллы инсанлары Айдос бий, Маман бий, Ерназар алақөз, Тұрым бий хәм т.б. сыяқлы ел перзентлери хақындағы аңызлар арқалы балаларда миллии мақтаныш сезимлери, Өмирбек лаққының күлкили сөзлери арқалы өмир гөзаллығын жан сезими менен уғыныуы да балалардың психологиялық жақтан жетик инсан болып камал табыуына тәсир жасайды.

Ауызеки әдебияттың биз жоқарыда айтып өткен барлық түрлери күтә ерте дәуірлерден берли рауажланып келмекте. Халқымыз өтмишинин хәр бир дәуиринде олар келешек әуладларды тәрбиялауда нәтижелі пайдаланылған.

Бүгинги күнде балаларды педагогикалық хәм психологиялық жақтан тәрбиялауда да бул дәрәтпелерден кең түрде пайдаланыу лазым. Себеби, хәзирги уақытларда психологиялық жақтан рауажланыу пайытында балаларға ертеден қиятырған бай әдебий мийрасларымызды жаңаша тәризде үйретиуди қолға алып, олардың бос уақытларында, сабақ пайытларында миллии қәдириятларға деген сүйспеншилигин синдирип барыу бизиң баслы уазыйпамыз. Бунның ушын балаларға арналған ауызеки дәрәтпелерди хәр қыйлы реңли, сүүретли қитапшалар түринде баспадан шығарыу ислери әмелге асырылса, сондай-ақ, хәрәкетли қосық түриндеги балалар фольклоры мектепке шекемги тәрбия орынларында үйретилип барылса, мақсетке мууапық болар еди. Бул жағдай, өз гезегинде, балалар психологиясының хәр тәрәпме өсип рауажланыуына, олардың көркем эстетикалық талғамының

өсиўине хэм гөззаллыққа қуштар болып өсиўине сөзсиз өз тәсирин тийгизеди. Және де мектеп жасындағы балалар ушын да ертеклер, аңызлар қахарманлары хақында материаллар, видеофильмлер, видеороликлер,

электрон колланбалар ислеп шығылса, бул олардың оқып хэм еситип алғанларына қосымша көргизбелилик пайдалы тәреплерин келтирип шығарады.

Әдебиятлар

1. Алымов Ә. Қарақалпақ халық жумбақлары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги. -Нөкис: «Билим», 1994.
3. Абазов С., Алымов Ә. Жумбақлар. -Нөкис: ҚҚМБ, 1963.
4. Курбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебиаты. -Нөкис: «Билим», 1992.
5. Сапарбаев Т. Нравственное воспитание младших школьников средствами устного народного творчества.-АД на соиск. уч.ст. к.п.н. –Ташкент: 1998.
6. Тлеенов А. Воспитание у подростков духовно-нравственных ценностей средствами народных дастанов. -АД на соиск.уч. ст. к.п.н. –Ташкент: 1998.

РЕЗЮМЕ

Мақола педагогика назарияси ва педагогика тарихи фанларининг ўта долзарб масалаларига бағишланиб, унда мактабгача тарбия ёшидаги болалар психологиясининг ривожланишида қарақалпақ халқ оғзаки адабиёти намуналари бўлган болалар кўшиқлари, эртаклар, топишмоқ, тез айтишлар ва мақолларнинг таъсири ва тутган ўрни кенг ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена одной из важнейших проблем педагогической науки изучению и выявлению роли и места жанровых видов каракалпакской фольклорной литературы в теорическом и историческом аспектах, как детские стихотворения, сказки, загадки, скороговорки, пословицы и поговорки в психологическом развитии детей дошкольного возраста.

SUMMARY

The article deals with one the most important problems of up-bringing children of preschool age and the influence of works of Karakalpak folklore as fairy tales, riddles, twisters, proverbs and sayings, children's poem's and phymes onto children's psychology. Their educational role are revealed on the base of theoretical and historical aspects of pedagogics.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОҚАРЫ ОҚЫҰ ОРЫНЛАРЫНДА ИНФОРМАТИКА АРНАҰЛЫ КУРС МАЗМУНЫНЫҢ МЕТОДИКАЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ

З.К.Ильясова – педагогика илимлари бойынша философия докторы
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ахборот технологиялари, билимлар, кўникмалар, малакалар, дастурий таъминот, “Информатика” махсус курси, талабалар.

Ключевые слова: информационные технологии, знания, навыки, умение, программное обеспечение, специальный курс «Информатика», требование.

Key words: information technology, knowledge, skills, ability, software, special course "Informatics", special course requirement.

Хәзирги заман жәхан тәжирийбесинде анық пәнлерди жоқары оқыў орынларында таярлап атырған кәнигеликлер менен байланыстырыў тенденциясының раўажланыўын есапқа алып, олардың өзгешелигине дифференциал қатнасқан халда арнаўлы бир оқыў ушын әпиўайыдан қурамалыға өтиў принципине көре, оқыў процесси үзиликсизлигин тәмийинлеў максетинде, билимлендириў системасының хәр бир басқышына сәйкес арнаўлы дәстүрлер, оқыў әдебиятлары хэм дәстүрий қосымшаларының жаңа әўадларын жаратыў зәрүр.

Үзиликсиз билимлендириў системасында Информатика курсы кең имканияларға ийе. Курс талабалардың ойлаў, пикир жүритиўин раўажландырады, боркамал жас әўладты жетилистириўде, логикалық пикирлеў, максетке бағдарланғанлық, өз үстінде ислеў хэм дөретиўшилигин қәлиплестиреди [1:19]. Информатиканы оқытыўдан нәзерде тутылған тийкары максетлерден бири талабаларда информатиканың теориялық хэм заманагөй информациялық технологиялар тийкарлары хақында билимлерди қәлиплестириў хэм раўажландырыўдан ибарат болып есапланады.

Жоқары билимлендириў оқыў орынларында Мәмлекетлик билимлендириў стандарты тийкарында Информатика пәнинен талабалар өзлестириўи шәрт болған минимал билим, көнликте хэм тәжирийбелер оқыў дәстүрининг қурамлық дүзилесине тийкар болады.

Төменде педагогикалық жоқары оқыў орынларының бакалавриат билим бағдары: 5110700 – Информатика оқытыў методикасы бағдарында Информатика оқыў пәнининг мазмуны, максети хэм талабалар өзлестириўи лазым болған талапларына тоқталамыз.

Педагогикалық жоқары оқыў орнының бакалавриат билим бағдары: 5110700 – Информатика оқытыў методикасы 1-курсында тийкарынан информация теориясының тийкарлары, заманагөй информациялық технологиялар, информацияласқан жәмийет, информатиканың математикалық тийкарлары модуллері менен, 2-курсында социаллық хэм экономикалық информа-

тика, әмелий дәстүрлер пакетлері модуллері менен танысады [4] (1-сүўрет).

1-сүўрет. 5110700 – Информатика оқытыў методикасы бағдары Информатика оқыў пәнининг модули

Бул структура илимий билиўдин методикалық хэм гносеологиялық принципери, билимди тәртипке салыў хэм норматив принципери, дидактикалық қағыйдалар хэм алгоритмлер, илимий түсиниклер, илимий билимлерди раўажландырыў тенденциялары хэм информатика курсы мазмунын сәўлелендиреди.

Педагогикалық жоқары оқыў орынлары бакалавриат билим бағдары: 5110700 – Информатика оқытыў методикасы бағдарында Информатика оқыў пәни 1-басқышында 1-модул Информация теориясының тийкарлары деп аталады. Модулдин мазмуны, максет хэм талабалар өзлестириўи лазым билимлерге болған талаплары: информация, оның түрлери хэм көринислери, үзиликсиз хэм дискрет информациялар, информацияның қәсийетлери, сүўретлеў усуллары, информацияны кодлаў, туўры, қарама-қарсы хэм қосымша санлар коды, модификациялық кодлар хэм